

STĂLPI MILIARI DESCOPERIȚI ÎN DOBROGEA

MARIA BĂRBULESCU, ADRIANA CÂTEIA

Semnalăm cu puțin timp în urmă apariția a doi stâlpi miliari la Medgidia și Valea Dacilor (jud. Constanța), care ne-a prilejuit o discuție asupra drumurilor din provincia **Scythia**, în perioada Tetrarhiei și cea următoare¹. Reamintim pe scurt conținutul acestor piese:

1. stâlp miliar scris pe un fus de coloană din marmură, inversat, apărut întâmplător în curtea unui locuitor din Medgidia² (fig. 1). Dimensiuni: $i=1,62$ m; $d=0,35$ m (inv. 29703 MINAC). Scrierea este relativ neglijentă, textul păstrat fragmentar este mai bine lizibil la începutul și sfârșitul rândurilor, partea centrală fiind deteriorată. Se poate observa o mare diferență între suprafață nescrisă, foarte netedă, și cea pe care a fost trecută inscripția, al cărei aspect ne-ar putea sugera ștergerea unui text mai vechi, din care se păstrează urme neconcludente, sau, mai degrabă, deteriorarea ulterioară a inscripției de față (fig. 2).

Aspectul literelor și fragmentelor lizibile permit încadrarea cronologică a inscripției în perioada Tetrarhiei (fig. 3):

Imp(eratoribus) Cae[s(aribus duobus)] C(aio) Aur(elio) Val(erio)

Diocle[tiano e]t [Marc]o

[Aur(elio)] Val(l(erio) Maximi]ano

P(iis) Fl(elicibus) invict(is) Aug(ustis) e]t

Fl(l(avio) Val(erio) Constant]i[o

et Gal[lerio Val(erio) Ma-]

ximi]ano]

nob(ilissimis)

Caes(aribus)

MP

XX ?

1 Maria Bărbulescu, Adriana Citeia, **Observations sur deux pierres milliaires inédites de la province Scythie**, in **The 4th-6th C Lower Danubian Frontier**, Halmyris – Bucharest, 1998 (sub tipar).

2 Informațiile privind descoperirea pieselor nr. 1-2 ne-au fost oferite de colegii Traian Clianțe și T. Papasima, cărora le mulțumim și pe această cale.

În r.2 lectura **et Marco** este probabilă intrucât un fragment dintr-o primă inscripție cu AN ligat cu T... O ar fi greu de explicat.

În r.4 datorită accentuatei deteriorări a literelor, dispunerea atributelor imperiale ar putea fi: **P(iis) F(elicibus) Aug(ustis) inv(ictissimis) princip(ibus)**, formulă completată pe un miliar de la Rasova aparținând Tetrarhie³. Mai notăm că abrevierea NOBB se distinge între r.7-8.

Distanța de XX sau XXI MP menționată pe această piesă este deteriorată ca și textul de deasupra ei.

2. Cel de-al doilea miliar, din calcar galben, descoperit întâmplător la Valea Dacilor în anul 1981 (inv. 29704 MINAC) conservă două inscripții:

a) una probabil din vremea Severilor.

b) cea de-a doua se încadrează între anii 293-305 (fig. 4 a-b).

Din păcate, inscripția a) se păstrează fragmentar, scrisul este neglijent, nepermițând o întregire a textului:

AUR CA
AN O
O SEVE O
REL SE
IN
ET
QBB
ARE
IV
A
L
MP

Apartenența piesei la epoca Severilor o presupunem pe baza fragmentelor de **nomina** citite în primele patru rânduri. Starea inscripției ne împiedică să propunem o datare mai sigură.

În schimb, inscripția b), mai bine păstrată (fig.5), poate fi întregită după cum urmează:

Imp(eratoribus) Ca(es(aribus))
[C](aio) Val(erio) Diocleț(iano)
et Març[o] [Aur(elio)]
Max[imiano]
[in]vict(is) A[ug(ustis) et]
[Fl(avio)] Val(erio) Co[nstantio]
[et] Galer[i]o [Val(erio)]
[Ma]xi[miano]
[nob(ilissimis)] Caes(aribus)
MP
III (?)

3 Em Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din sec. IV-XIII descoperite în România*, București, 1976, nr.190.

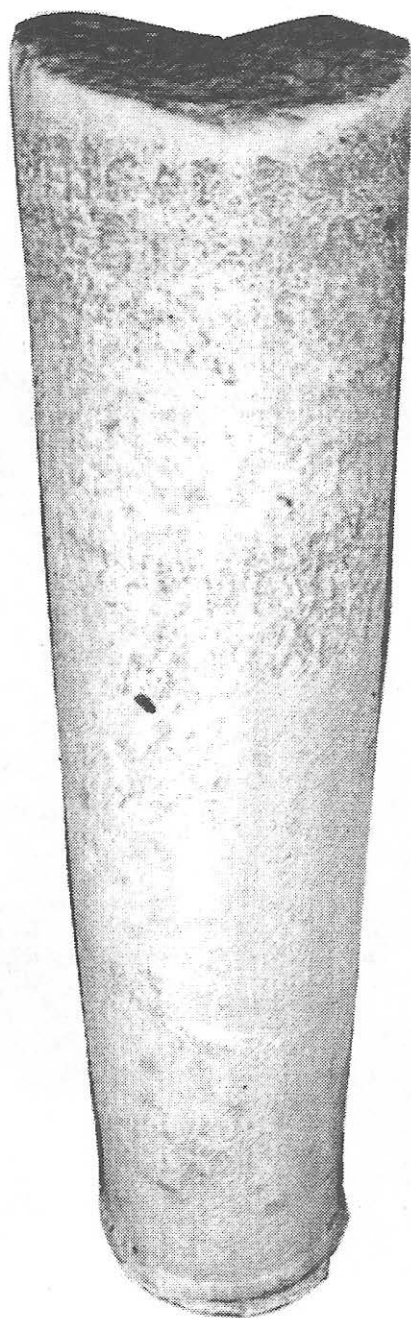

Fig. 1. Stâlp miliar din epoca Tetrarhiei descoperit la Medgidia.

Fig. 2. Milliarium de la Medgidia (detaliu)

IMPPCAE CA/RVAL.
 DIRCLF INT
 V^ O
 PPR 'NO
 T
 FI 17
 ETCAL
 XIMI
 CAESS NOBIB
 MP
 XX:

Fig. 3. Inscriptia miliarului de la Medgidia.

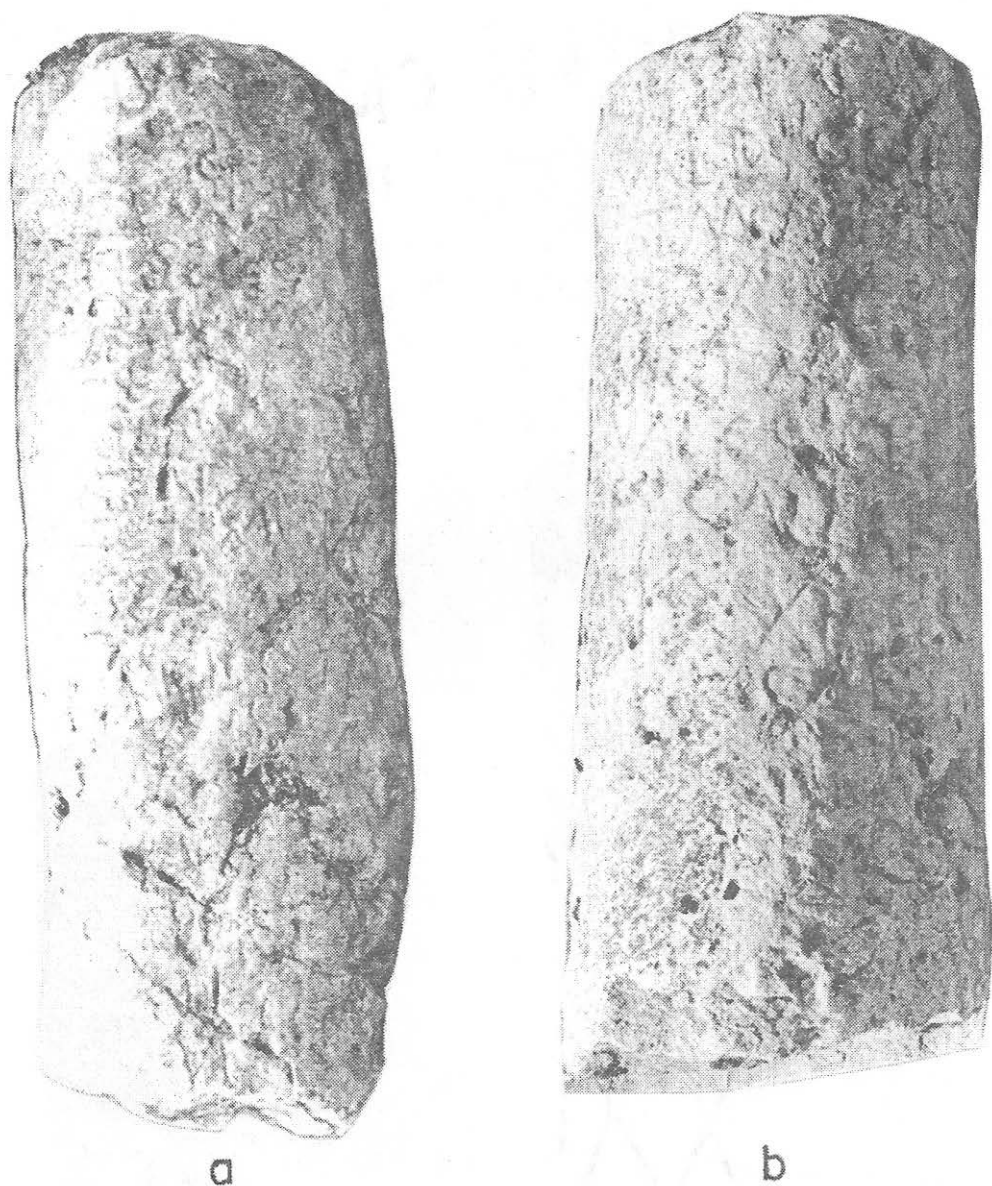

Fig. 4. Stâlpul miliar descoperit la Valea Dacilor, inscripțiile a-b.

III P P (^
 VAL D I O C I FI
 T M A P (O
 III X
 VICT A
 VAL C O
 C ^ L E R I O
 XI
 ^ C A E S

 M P
 III

Fig. 5. Inscripția b de pe miliarul de la Valea Dacilor.

În formula MP, șanțuirile datorate ploii au determinat apariția unei false ligaturi, litera P fiind trasată mai spre dreapta. De asemenea, e greu de precizat dacă miliarul indica o distanță de o mie sau trei mii de pași. Celelalte două haste paralele sunt nesigure. Ele ar putea fi urme săpate de-al lungul timpului de ploaie.

3. Cel de-al treilea miliar pe care îl semnalăm cu acest prilej, a fost descoperit întâmplător la Corbu, către capătul de nord al satului, într-un șanț din stânga șoselei Constanța – Mihai Viteazu. Lângă miliar, în curtea din vecinătatea vestică se află urme de cioburi și apeducte⁴. Dimensiuni: $i=2,20$ m; $ib=0,36$ m, $d=0,30$ m (inv. 1327 MINAC (fig. 6).

Textul miliarului este șters în cea mai mare parte (fig.7). În r.1. se disting doar literele IMPP și VR; în r. 2 se pot citi DI NO ET, apoi inscripția este complet ștersă, eventual cu excepția lui MP din finalul acesteia. După fragmentele de litere păstrate, propunem următoarea lectură:

*Imp(eratoribus) [Caes(aribus) C(aio) A]ur[(elio) Val(erio)]
Di[ocletia]no et
[M(arco) Aurel(io) Val(erio)
Maximiano
invict(is) Aug(ustis) et
Fl(avio) Val(erio) Constantio
et Galerio Val(erio) Ma-
ximiano nob(ilissimis Caes(aribus))]
MP*

Disponerea pe rânduri ne-a fost sugerată de un alt stâlp militar, inedit, descoperit în împrejurările localității Mihail Kogălniceanu de prof. Wili Visošenschi⁵. Această piesă păstrează textul mult mai bine, credem aproape identic cu cel presupus de noi pentru stâlpul de la Corbu.

Din aceeași localitate, Corbu provine și un alt stâlp militar⁶, cunoscut de mai multă vreme, care păstrează fragmente din două inscripții:

a) dintre anii 293-305.

b) din vremea lui Iulian (360-363).

Prima inscripție, conservată fragmentar a fost întregită de editori:

*[D(ominis) n(ostris) imp(eratoribus)
C(aio) Aur(elio)] Val(erio)
Dioc[letiano] p(io)
f(elici) Aug(usto) et M(arco)
Aur(elio) Val(erio) Maximiano
p(io) f(elici) Au]g(usto) et
[Fl(avio) Val(erio) Consta]ntio
[et Galerio Val(erio) Maximian]o
nobil(issimis)
C[aes(aribus.)]*

4 Observațiile de teren privind stâlpul de la Corbu le datorăm colegilor C. Chiriac, Tr. Clante și Gh. Papuc, prilej să le mulțumim și acum; piesa se află din anul 1997 în colecția MINAC.

5 Inițiator al unei colecții școlare aflate la Liceul din Mihail Kogălniceanu, prof. W. Visošenschi ne-a oferit cu amabilitate detalii despre această piesă, care urmează să fie publicată într-un număr viitor al revistei Pontica.

6 CIL, III, 7614 = IGLR, nr. 82.

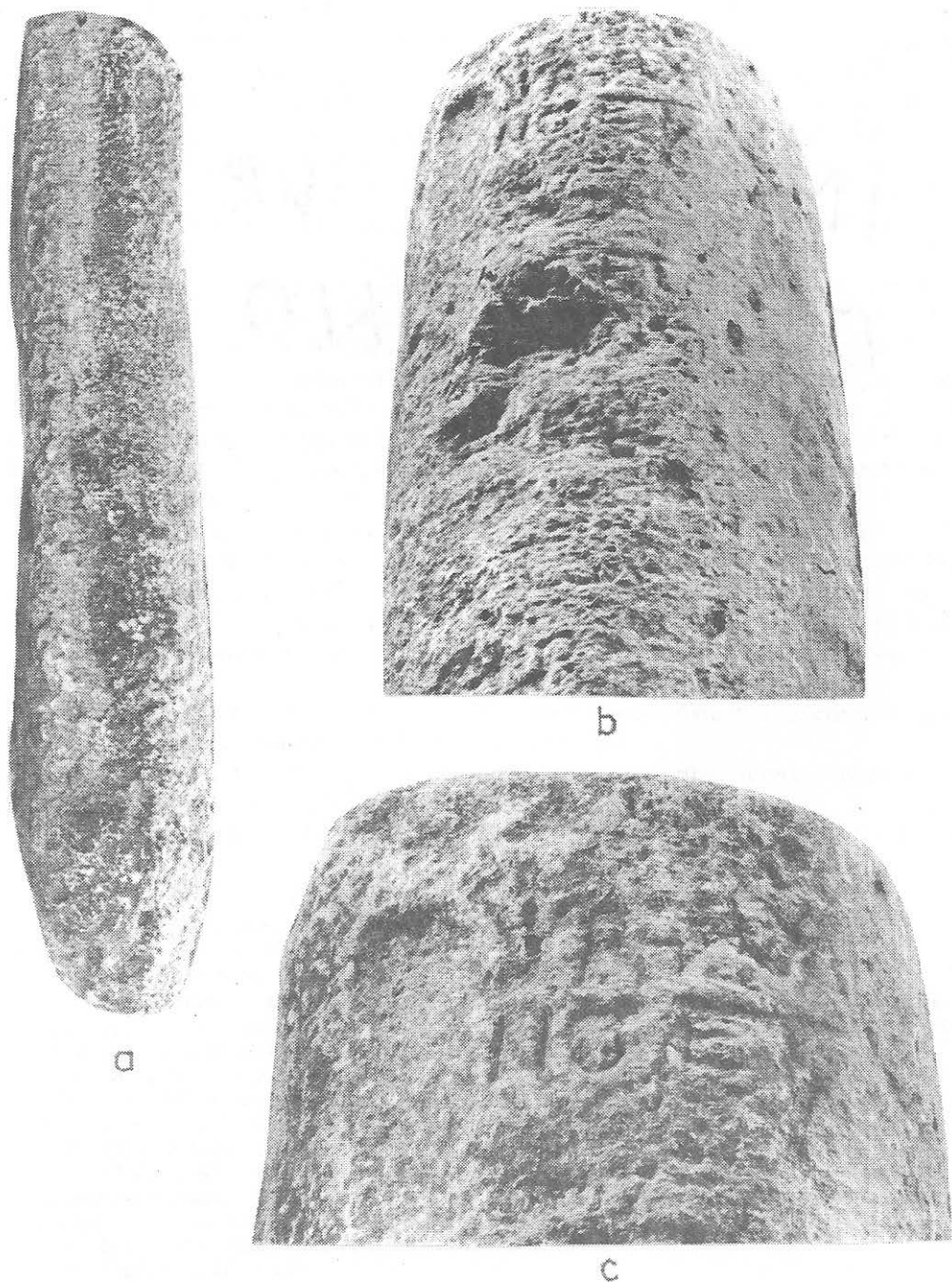

Fig. 6. Stâlpul miliar descoperit la Corbu – a; b-c (detalii).

IM PP

DI

VR

NO ET

M P

Fig. 7. Inscripția păstrată pe miliarul de la Corbu.

Comparația cu noul stâlp militar descoperit la Corbu, pe care citim în rândul 1 **Imperatores Caesares**, în dativ și mai ales piesa inedită de la Mihail Kogălniceanu, mult mai bine conservată, ne determină să susținem că cei trei stâlpi miliari aveau un text comun; în acest sens, propunem și pentru **IGLR**, nr. 82, r.1 – vechiul miliar de la Corbu – o lectură identică celei de pe stâlpul de față, cu atât mai mult cu cât formula **Dominis nostris** este mai degrabă specifică perioadei constantiniene. Singura piesă din vremea Tetrarhiei, aparținând eventualei aceleiași serii tipologice, este miliarul de la Hârșova, aflat în **IGLR** la nr. 232, al cărui prim rând, ilizibil, a fost întregit de editori: "[D(ominis) n(ostris) C(aio) A]ur(elio) Val(erio)", însă a fost completat diferit în **CIL**, III, 7609⁷.

În acest caz, repetarea epitetelor imperiale **p(ii) felices**, în dativ, după numele fiecărui împărat, poate fi înlocuită, conform modelului, de la Corbu și Mihail Kogălniceanu cu formula **invictis Augustis**, care urma numele celor doi împărați.

Descoperirea a trei stâlpi miliari, la Corbu, unul din vremea lui Maximin Tracul (238)⁸, și cei doi prezentați mai sus din perioada Tetrarhiei, un exemplar fiind rescris ulterior, demonstrează importanța acestei așezări pe segmentul de drum litoral dintre Tomis și Histria⁹, cum ne arată, de altfel, și alte documente epigrafice, arheologice și numismatice din zona acestei localități¹⁰.

În ultimul deceniu al secolului al III-lea p.Chr. și începutul celui următor se constată epigrafic și arheologic o intensă activitate reconstructivă. În acest context, linia Dunării este marcată de militarii descoperiți la Rasova¹¹, Carsium¹², Arrubium¹³ și Dinogetia¹⁴ (fig.8). Doi dintre stâlpii semnați, cei de la Carsium și Rasova poartă și câte o inscripție ulterioară Tetrarhiei, din perioada constantiniană¹⁵ și post constantiniană (367-375)¹⁶.

Din acest punct de vedere, miliarul de la Rasova este cel mai târziu cunoscut până în prezent în regiunea noastră, nu însă și în provincie¹⁷.

Borna de la Dinogetia¹⁸, punct avansat al **limes**-ului scitic, demonstrează că nordul provinciei nu a fost neglijat de autoritățile imperiale.

Linia litoralului este marcată în anii Tetrarhiei de miliarii de la Mihai Viteazu (cu

7 Gr. Tocilescu, Otto Hirschfeld, *AEM*, 8, 1884, p. 31, nr. 8, r.1: [d.d.n.n.C.Aur] Val; **CIL**, III, 7609: [impp.cc.a.aur] Val, cf. Em Popescu, **IGLR**, 232.

8 **CIL**, III, 14462; Em. Doruțiu-Boilă, *SCIV*, XV, 1964, p. 133, nr.9; **ISM**, I, nr. 321.

9 Pentru drumul litoralului în epoca Principatului vezi R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, Buc., 1968, harta II. A. Aricescu, *Pontica*, 8, 1975, p. 315-327; idem, *Armata în Dobrogea romană*, Buc., 1977, p.134-160. Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, sec. I-III e.n., Buc., 1977, *passim*.

10 **TIR**, L35, p. 35. D.M. Pippidi, *St.Cl.*, 9, 1967, p. 230-232. Idem, *Contribuții la istoria veche a României*², Buc, 1967, p. 386-387, n.3. Idem, **ISM**, I, nr. 321 și 366. M. Munteanu, R. Ocheșeanu, *Pontica*, VIII, 1975, p. 185, nr. 12 etc.

11 **IGLR**, nr. 190: a) 293-305; b) 367-375.

12 **IGLR**, nr. 230: a) din anul 200 (vezi și **ISM**, V, nr. 95); b) din 293-305 (unde observăm în r.1 formula **imperatores Caesares**), **IGLR**, nr. 231: a) din timpul lui Gordianus III (vezi și **ISM**, V, nr. 98); b) din anii 293-305, **IGLR**, nr. 232 (vezi supra, nota 7).

13 **CIL**, III, 7610; **IGLR**, nr. 239 (din anii 239-305 p. Chr.)

14 **IGLR**, nr. 240 (293-305)

15 **IGLR**, 232: a) 293-305; b) 323-337.

16 Supra, nota 11.

17 L. Hollenstein, in *Studia Balcanica*, 10, *Recherches de géographie historique*, Sofia, 1975, p. 41, nr. 82 (Kipra 383-393 p. Chr.)

18 **IGLR**, nr. 240 (293-305).

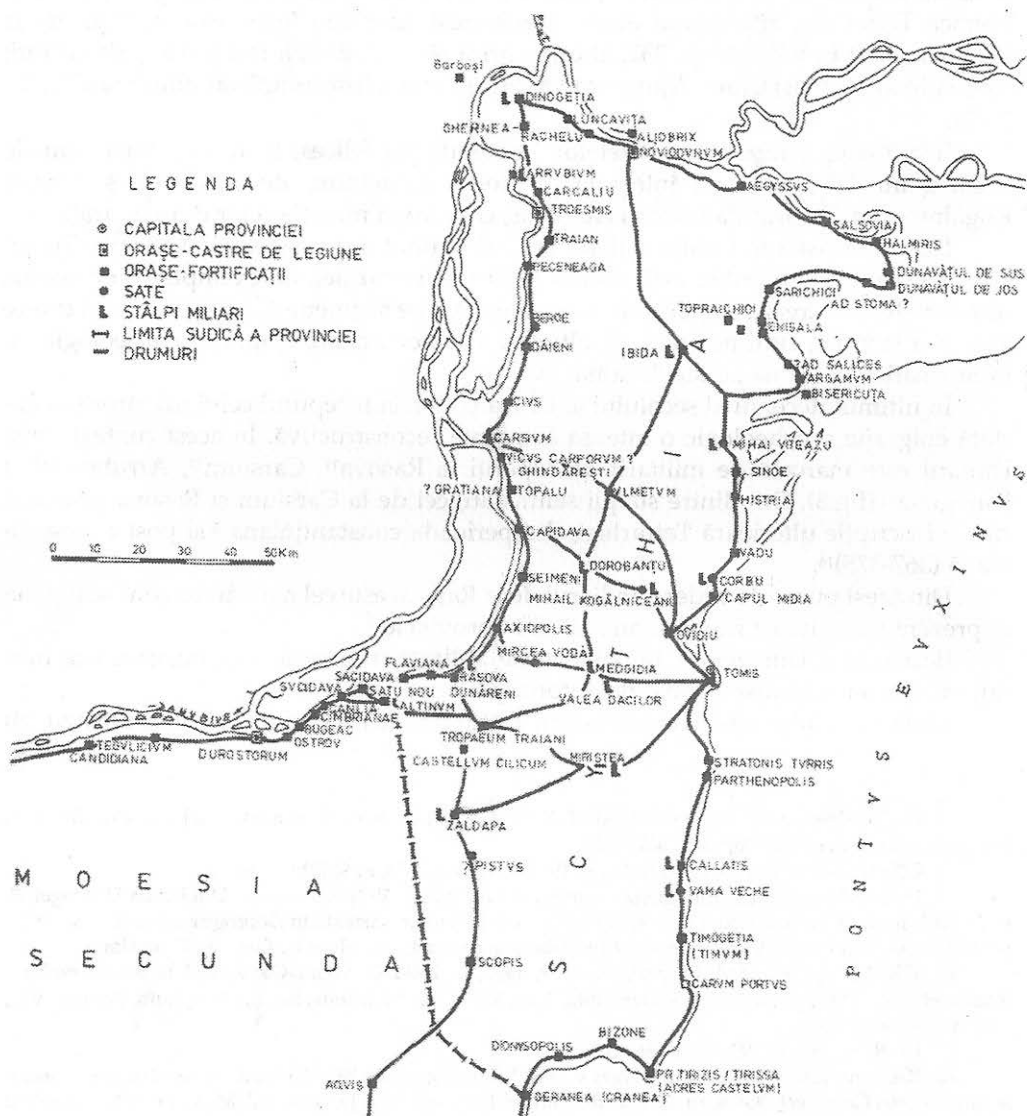

Fig. 8. Stâlpi miliari din perioada Dominatului descoperiți în provincia Scythia (după Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 291, fig. 21, cu adaosul noilor descoperiri).

inscripții, din anul 305, și din vremea lui Constantin cel Mare și Licinius)¹⁹; Corbu de Sus (cu texte de la Dioclețian și Iulian Apostatul)²⁰, și tot de acolo exemplarul recent descoperit, precum și cei de la Mihail Kogălniceanu și Callatis (stălp al cărui text a fost scris în două etape, Caracalla și Dioclețian)²¹, oprindu-ne numai la piesele găsite în regiunea noastră²².

Pentru perioada constantiniană configurația rutei litorale este completată de miliarii descoperite la Tomis²³, Callatis²⁴, și Vama Veche²⁵. Este puțin probabil ca miliarul callatian menționat, să provină de pe ruta secundară care lega Callatida de Tropaeum Traiani, sau de pe *semita* Callatis-Zaldapa, deoarece până în prezent sunt puține miliaria care provin de pe căile secundare. Oricum, drumul din apropierea cetății Callatis a fost constant refăcut, începând din vremea lui Marcus Aurelius, până la Constantin cel Mare²⁶.

Paralel cu *limes*-ul și cu litoralul pontic, trecând prin Tropaeum Traiani, Ulmetum, Ibida, spre Noviodunum, se afla ruta centrală, orientată S-N²⁷. Descoperirile făcute pe ruta Marcianopolis-Tropaeum Traiani, între care un miliar de la Abrit(Zaldapa), scris în epoca lui Hadrian (anul 118) și rescris în timpul lui Valentinian, respectiv Theodosius²⁸, ca și borna descoperită la Kipra, pe aceeași rută, din anii 383-393²⁹, demonstrează interesul de lungă durată pentru această parte de drum.

Un alt punct pe drumul dobrogean central era Dorobanțu³⁰, cu un miliar din perioada Tetrarhiei, care marca probabil intersecția acestei căi, cu *semita* ce lega Capidava, de drumul litoralului, respectiv de Tomis și Histria³¹.

De pe aceeași cale mediană provine miliarul de la Ibida din timpul lui Maximius Thrax și fiul său, din anul 237, care corespunde unei etape de refacere a drumurilor distruse, cum de altfel se precizează în text³².

Revenind la miliarii semnalati de noi, de la Medgidia și Valea Dacilor, pe prima piesă sunt indicate XX sau XXI MP aproximativ 30 km, care ar putea fi raportate la distanța în linie dreaptă, între Tropaeum Traiani și Medgidia, fără să putem preciza în momentul de față ruta mai exactă a drumului median dobrogean pe această porțiune.

19 IGLR, nr. 167: a) 305; b) 324-326.

20 IGLR, nr. 82: a) 293-305; b) 360-363.

21 Ibidem, 84: a) 212-217; b) 293-305.

22 Vezi și Hollenstein, op. cit., p. 37-38.

23 IGLR, nr. 6 (323-337)

24 M. Bărbulescu Munteanu, A. Rădulescu, Pontica, XIII, 1980, p. 151-155 (317-324 p. Chr.)

25 IGLR, nr. 108 (307-323 p. Chr.) Pentru alte locuri din provincia Moesia Inferior, unde au apărut miliarii L. Hollenstein, op. cit., p. 39-40.

26 A. Ștefan, St. Cl., 22, 1984, p. 85-107. A. Aricescu, Armata în Dobrogea romană, p. 97, 159 și 162. Supra, n. 24.

27 Al. Suceveanu, Al. Barnea, La Doubroudja romaine, Buc., 1991, p. 291, fig. 21.

28 L. Hollenstein, op. cit., p. 28, 40.

29 Ibidem, p. 41, nr. 82.

30 IGLR, nr. 83 (293-305); CIL, III, 12516.

31 R. Vulpe, I. Barnea, DID, II, harta II. Al Suceveanu, VEDR, fig. 3.

32 CIL, III, 7612; ISM, V, nr. 223:

..... mi -

[liari]a nova et vi-

[as et po]nt(es) disru(t) -

«as per» "

Dacă miliarul provine într-adevăr de la Medgidia, el reprezintă dovada importanței acordate de tetrarhi rutei central-dobrogene, de la Tropaeum Traiani, prin Medgidia (*Vicus Urb...*)³³ spre nord.

Astfel, calea mediană ar putea fi trasată în această perioadă târzie ceva mai spre est, în comparație cu itinerariul propus până acum, pe linia Zaldapa, Tropaeum Traiani, Mircea Vodă³⁴; acesta din urmă se bazează pe localizarea ipotetică a așezării *Tres Protomae* la Mircea Vodă, în lumina unui stâlp miliar descoperit în condiții necunoscute la Tomis, datat în anul 134, pe care figura "Ab III/Protomis/ M(ilia) p(assuum) XXVII"³⁵.

Localizarea așezării *Tres Protomae* la Mircea Vodă numai pe seama acestei indicații rămâne nesigură, întru cât castrul de la Mircea Vodă (aparținător valului de piatră) este mult mai târziu³⁶ decât miliarul amintit; se adaugă, apoi, lipsa unor dovezi certe privind refacerea unor căi de acces secundare (în cazul de față Tomis-Axiopolis – în perioada Principatului); din această cauză localitatea *Tres Protomae* a fost căutată în altă direcție, pe litoral, la Corbu³⁷, așezare care, pe baza miliarilor descoperiți, trei, cu patru inscripții, pare a fi fost un punct rutier însemnat, cel puțin în sec. III-IV p. Chr., dacă nu mai de timpuriu, ținând seama de ansamblul descoperirilor de acolo.

Referitor la stâlpul apărut la Medgidia, nu putem să nu adăugăm a doua observație, și anume, dacă *Tres Protomae* se afla la Mircea Vodă, cum s-a presupus adeseori³⁸, distanța de XXVII m(ilia) p(assuum) între această localitate și Tomis, ar putea fi raportată la cele XX-XXI m(ilia) p(assuum) care sunt notate pe stâlpul de la Medgidia, diferența de 6-7 mp (aprox. 10 km) corespunde depărtării dintre cele două puncte, respectiv Medgidia – Mircea Vodă (cu rezerva că piesele datează din perioade diferite). În această situație, stâlpul de la Medgidia ar marca porțiunea dintre Tomis și această localitate, fiind plasat pe calea secundară Tomis-Axiopolis, folosită de multă vreme și bine supravegheată de autoritatea romană³⁹.

Observațiile noastre rămân însă ipotetice, atât timp cât nu cunoaștem locul de proveniență al pieselor recent prezentate.

Stâlpul miliar de la Valea Dacilor, pe care figurau I sau III m(ilia) p(assuum) trebuie raportat la cel contemporan, apărut în apropiere, la Medgidia, fără să putem adăuga deocamdată alte amănunte.

Cum se știe, nu puține piese au fost transportate în antichitate și în epoca modernă, în Dobrogea; ca să rămânem la domeniul analizat, borna miliară de la Miriștea, din perioada lui Valens, pe care figurează "a Cal(l)atide/m(ilia) p(assuum) VI" (8,876)⁴⁰

33 CIL, III, 14441; Em. Doruțiu-Boilă, SCIV, 15, 1964, 1, p. 132, nr. 4.

34 Supra, nota 31; DID, II, harta V. La Dobroudja romaine, fig. 21.

35 ISM, II, 53; CIL, III, 7613.

36 I. Barnea în *Din istoria Dobrogei*, III, Buc., 1971, p. 103, n. 88, p. 112-114 (cu bibliografia mai veche asupra valurilor). Adaugă, P. Diaconu, Peuce, 4, 1973-1975, p. 199-208. Gh. Papuc, Pontica, 25, 1992, p. 323-329. Al. Barnea în vol. *Timpu istoriei. I. Memorie și patrimoniu*, Universitatea București – Facultatea de Istorie, 1997, p. 162-166.

37 Vezi discuția la A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, p. 146-148 (Corbu de Sus).

38 V. Pârvan, *Ulmetum*, I, ARMSI, s. II, XXXIV, Buc., 1912, p. 577 și 581. R. Vulpe, DID, II, p. 137 și harta II. Al. Suceveanu, VEDR, p. 69 și fig. 1 și 3; idem, *La Dobroudja romaine*, p. 95 și fig. 8.

39 Al. Barnea, *op. cit.*, p. 164.

40 IGLR, nr. 81;

"..... a C[a]lla[tide]
m(illia) p(assuum)

a fost transportată foarte probabil de pe drumul litoralului⁴¹, distanța dintre Callatis și Miriștea fiind în linie directă de aproximativ 25 km.

Revenind la perioada Tetrarhiei analizată mai sus, numărul sporit de *milliaria* dovedește grija permanentă a imperiului pentru funcționarea căilor de acces tradiționale, de pe linia Dunării, de pe litoral, precum și din centrul provinciei Scythia, inclusiv *semitae*-le, căi de comunicație încadrate unui sistem care-și dovedise pentru îndelungată vreme valabilitatea la Dunărea de Jos⁴².

BORNES MILLIAIRES RÉCEMMENT DÉCOUVERTES EN DOBROUDJA

Résumé

On présente trois bornes milliaires récemment découvertes à Medgidia, Valea Dacilor et Corbu (départ. de Constantza), du temps de la Tétrarchie; le grand nombre de *milliaria* de cette période en Dobroudja c'est la preuve du souci permanent de l'Empire de faire fonctionner les voies d'accès traditionnelles dans l'espace de la province de Scythie.

Les deux bornes milliaires de Medgidia et de Valea Dacilor, pourraient indiquer le trajet de la voie médiane S-N à travers la province, un peu plus vers l'Est, par Medgidia (*vicus Urb...*), en comparaison avec l'itinéraire proposé jusqu'à présent sur le segment Tropaeum Traiani, Mircea Vodă, route qui continuait par Dorobanțu (*vicus Hi...*), Ulmentum, Ibida, vers Noviodunum.

Les observations restent hypothétiques, tant qu'on ne connaît pas l'endroit de provenance initiale des milliaires (découverts par hasard); leur position sur la *semita* Tomis-Axiopolis semble moins probable que dans la route central-dobroudjienne mentionnée.

Les nouvelles découvertes ont occasionné une discussion concernant les principales routes dans la région, dans le *limes* du Bas Danube, sur le littoral ouest-pontique et par le centre de la province de Scythia, au temps de la Tétrarchie, pendant l'époque constantinienne et post-constantinienne, ayant pour point de repère les milliaires connues (sous réserve de l'éventualité du transport ultérieur de telles bornes milliaires pendant l'Antiquité et l'époque moderne).

41 ISM, II, nr. 114. În acest caz *semita* Tomis-Miriștea-Plopeni, Zaldapa, respectiv Tropaeum Traiani, nu ar mai trece prin Miriștea (cum este notată pe hărțile amintite).

42 Al. Barnea, *Voies de communications au Bas-Danube aux IVe-VIe s.ap. J.-C.*, in Etudes byzantines, III, București, 1997. Idem, *La Dobroudja romaine*, p. 154-266 și *supra*, nota 36.

Tables des illustrations

1. Borne milliaire de l'époque de la Tétrarchie découvert à Medgidia.
2. Milliarium de Medgidia (détail).
3. L'inscription de la borne milliaire de Medgidia.
4. La borne milliaire découverte à Valea Dacilor, les inscriptions a-b.
5. L'inscription b, du milliaire de Valea Dacilor.
6. La borne milliaire découverte à Corbu: a; b-c (détails).
7. L'inscription conservée sur le milliaire de Corbu.
8. Bornes milliaires de la période du Dominat, découvertes dans la province de Scythie, (d'après Al. Suceveanu, Al. Barnea, **La Dobroudja romaine**, p. 291, fig. 21, en ajoutant les nouvelles découvertes).